

КИЇВСЬКА СТАРОВИНА

2

1993 рік

ГРЕЦЬКІ ХРАМИ В НІЖИНІ

Українсько-грецькі економічні, культурні та політичні зв'язки мають дуже давню історію, яка сягає своїм корінням далеких часів Київської Русі та Візантії.

У середині XV ст. грецька цивілізація переживала важкі часи: у 1453 р. війська турецького султана Магомета II захопили столицю Візантійської імперії місто Константинополь. Подія ця розцінювалась сучасниками як політична катастрофа, але остаточно знищити духовний потенціал грецької цивілізації виявилось неможливим. Грецька діаспора, що намагалася зберегти свою релігію, традиції та мову, знайшла другу батьківщину на сусідніх землях — у слов'янських країнах Балканського півострова та Східної Європи.

У XVI — XVII ст. грецькі ієрархи православної церкви на Близькому Сході брали найактивнішу участь у політичних подіях в Україні. Саме вони були своєрідною протизагою політиці окатоличення місцевого населення польським урядом, а згодом і намаганням російського царизму підкорити Київську метрополію Московському патріархові. Ось чому грецькі церковні емісари користувалися особливою підтримкою з боку українських гетьманів.

Услід за православними грецькими священиками в Україні з'являються і грецькі купці, які привозили іноземні товари і тим самим сприяли розвитку міжнародної торгівлі.

Однією з найбільших грецьких колоній в Україні була громада греків у Ніжині. Греки обрали Ніжин центром свого осередку саме тому, що це невелике місто в ті часи було одним з найважливіших адміністративних та економічних центрів на лівому березі Дніпра. У XVII — XVIII ст. в Ніжині перетиналися сухопутні торговельні шляхи, що з'єднували Москву, Сибір та Поволжжя з торговими містами України, Литви, Польщі, Криму і вели далі — до країн Середземномор'я та Близького Сходу¹.

Першу згадку про грецьких купців знаходимо в універсалі Богдана Хмельницького від 9 травня 1657 р. Заохочуючи греків-купців приїжджати в Україну з іноземними товарами, гетьман звільняв їх від необхідності підкорятися полковницькій та міській владі. Згодом ці права грекам неодноразово підтверджували Іван Виговський та Юрій Хмельницький. А з часів І. Брюховецького за право самостійно вирішувати майнові конфлікти греки повинні були сплачувати мито «військового екзактору».

Але основним юридичним документом, що визначав права ніжинських греків, яким вони користувалися фактично впродовж усього XVIII ст., був універсал гетьмана Івана Мазепи, виданий у 1701 р. Цим універсалом гетьман стверджував, що до нього «суплековали... купци греческие, домами своїми в Нежине мешкающие», і скаржилися, що міський та полковий уряд завдає їм великих збитків «браннем у них коней в подводи и насиланнем в дома их наездов». Підтверджуючи усі попередні права грецьких купців, гетьман суворо забороняв ніжинським полковникам та міському магістрату «у поименных купцов греческих коней в подводи брати и проезжим людем в домах их господа показовати, и жадных меских подачок брати»².

У 1679 р. ніжинські греки, які на той час становили вже досить численну групу міського населення і користувалися значними пільгами та юридичною автономією, звернулися до духовної влади за дозволом на побудову в Ніжині церкви. Ініціатором цього звернення був засновник Грецького братства в Ніжині священик Христофор (Христоудл) Димитрійєв. На прохання отця Христофора універсали з дозволом та благословінням на будівництво церкви ніжинським грекам видали у 1680 р. Константинопольський патріарх Іяков та архієпископ Чернігівський та Новгород-Сіверський Лазар Баранович.

Як свідчать документи, своє прохання греки мотивували тим, що не розуміють «руского набожества», тобто церковнослов'янської служби, і, як «несведомие языка нашего», не можуть «нашим священикам выразне исповеда-

ти гріхи свої». Враховуючи прохання ніжинських греків, церковні ієрархи видали дозвіл «абы купивши в месте Нежинском пляц, волно им было церков во имя Святых Архангелов Михаила и Гавриила создати, и при ней гречского священника меновыте сего честного отца Христофора Димитриевича за духовного себе отца держати»³.

Одержавши дозвіл, ніжинські греки одразу ж приступили до будівництва храму. Перша дерев'яна грецька церква Архангелів Михаїла та Гавриїла була збудована через сім років. Про це свідчить виданий 18 грудня 1687 р. гетьманом Іваном Мазепою охоронний універсал «всему церковному братству, купцом чужоземским на выставлене церкви и на отпраоване в ней греческим свойственным их языком... которую то церков они власным коштом и старанием своим в Нежине оздобне не тылко деревом выстановили, але и мурами выстановити стараются».

Як видно з універсалу, вже у цей час ніжинські греки порушували питання про зведення кам'яної церкви⁴.

Будівництво церков та організація церковного братства у Ніжині стали можливими завдяки енергійній діяльності священника Христофора. На жаль, сьогодні ми дуже мало знаємо про нього. Відомо, що Христофор був вихідцем з Македонської землі та переїхав з Греції в Україну десь у другій половині 70-х років XVII ст., «видя от бусурман великую наглость».

При будівництві храмів священник Христофор використовував пожертви грецьких купців, козацької адміністрації та місцевих ієрархів. Документи свідчать, що він двічі виїжджав до Москви. Так, у 1686 р. Христофор одержав за царським наказом «на церковное строение 30 рублей из нежинских доходов». Під час другої поїздки до Москви у 1691 р. йому було видано «великих государей жалованья на строение в те выстроенные церкви иконостасов из Сибирского приказа на 50 рублей»⁵.

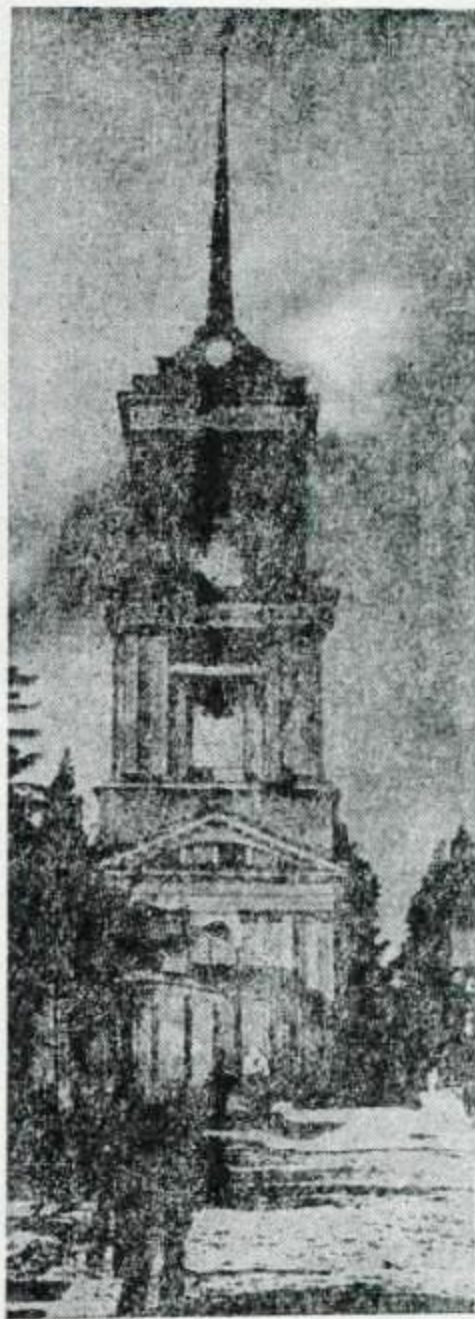
До 1696 р. будівництво та внутрішнє оздоблення двох церков — дерев'яної Михайлівської та кам'яної Всесвятської — було закінчено. Про це дізнаємося з універсалу митрополита Київського та Галицького Варлаама Ясинського від 3 липня 1696 р. До митрополита звернулися «благочестивии людии иноземнии греческии купецкии, странствующие в Малой Росии и обитающии в богоспасаемом граде Нежине, имеющии тамо и церков свою греческую, храм первое собора Святого Архистратига Михаила деревянный, таже и храм Всех Святых каменный» з проханням підтвердити дозвіл на утворення церковного братства і дозволити їм «при церкви их греческой нежинской постронити школу ради учения отроков письмени греческого, таже и шпиталь ради пристанища и препитания убогих и недужных»⁶.

Ніжинське грецьке братство та діюча при ньому школа на довгий час стають центром грецької культури в Україні.

У 1685 р. на шляху до Москви в Ніжині зупинялися брати Софроній та Іоанікій Ліхуди, засновники московської Слов'яно-Греко-Латинської академії. Близько 1689 р. у школі Грецького братства викладав архімандрит Діонісій з Янини. Ніжинській грецькій громаді він залишив власну бібліотеку рукописів та книг філософсько-богословського та світського змісту. Серед рукописів, що належали Діонісію, були богословські твори та філософські трактати Феофіла Коридалевса, тексти лекцій та збірки граматичних вправ з грецької мови, збірки віршованих гімнів, поем Гомера та ін., у 1690 р. за наказом з Москви бібліотека Діонісія була вивезена з Ніжина до Посольського приказу, можливо, для Слов'яно-Греко-Латинської академії⁷.

Архімандрит Діонісій залишається одним з найяскравіших і в той же час найзагадковіших діячів пізньогрецької культури. Вивчаючи примітки на полях рукописів, вчені дійшли висновку, що у 70-х роках XVIII ст. Діонісій жив у Константинополі, був великим протосінкелом при дворі патріарха Досіфея. У 1689 р. він уже живе у Ніжині, де і залишає свою бібліотеку «у греченина у Зофиря». Подальша доля вченого невідома. На думку дослідників, Діонісій виїхав з Ніжина у зв'язку з призначенням архімандритом Миколаївського Македонського монастиря. За іншою гіпотезою, Діонісій помер в Ніжині на шляху з Москви в Альбанію⁸.

У зібраннях братської бібліотеки крім рукописів Діонісія зберігалися інші

Дзвіниця грецької Михайлівської церкви, 1805 р.

Грецька Всіхсвятська церква. 1767—1805 рр.

Грецька Михайлівська церква. 1714—1749 рр.

цікаві книги, серед яких — рукописні грецькі євангелія X—XII ст. з власноручними примітками візантійського імператора Феодосія, дуже гарно оздоблені євангелія XVI ст. на «молдовлахійском наречии», євангеліє, видане на кошти гетьмана Івана Мазепи арабською мовою в Алеппо (Сирія) з гетьманським гербом.

Серед інших цікавих речей, що зберігалися у ризниці Грецького братства, слід відзначити велику кількість стародавніх ікон грецького та місцевого письма, великий срібний хрест, зроблений 1636 р. у грецькому місті Яннині,

а також багато оздоблену дорогоцінним камінням плащаницю, на якій золотом по білому атласу вишито зображення Спасителя. Грецький напис на плащаниці свідчив, що виготовлено було її працею та старанням священика Христофора за гетьманування Івана Мазепи у 1692 р.⁹

Ніжинські грецькі храми користувалися значною автономією щодо місцевої духовної влади. Універсал митрополита Варлаама Ясинського 1696 р. дозволяв ніжинським грекам обирати священиків на три роки «по особливому греков братському согласію». Згідно з універсалом І. Скоропадського (1709), ніжинські грецькі священики підкорялися тільки київському митрополиту, у той час як місцевим протопопам та архімандритам заборонялося втручатися у справи братства. У 1839 р. грецька церковна громада в Ніжині була підпорядкована архієпископу Чернігівському, а з 1855 р.— приписана до ніжинського Благочинського монастиря¹⁰.

На початку XVIII ст. дерев'яна Михайлівська церква вже вимагала ремонту. Греки звернулися до гетьмана І. Скоропадського з проханням дозволити їм «в святой Михайловской нежинской церкви каменное заложити и утвердити основание, а во свое время, як належитий к тому прибор (прибуток.— *І. К., О. М.*) метимут, зо всем и каменную на том же фундаменте устроити и зделати церковь»¹¹.

Будівництво кам'яної Михайлівської церкви тривало понад 10 років і було закінчено при наступнику отця Христофора священику Миколі. 28 травня 1731 р. цей храм освятив митрополит Київський Рафаїл Заборовський, про що зроблено напис грецькою мовою на мармуровій дошці, яка і зараз зберігається в храмі.

Михайлівська церква — одноапсидна, тридільна та однобанна споруда з вузькими напівциркульними вікнами, які свого часу були прикрашені рельєфними лиштвами з трикутним завершенням. За архітектурним стилем вона дуже близька до архаїчних споруд балканського типу. На північній стіні вівтарної частини церкви ще й досі можна побачити шиферні поховальні плити з епітафіями грецькою мовою.

У середині XVIII ст. розпочалася реконструкція сусідньої кам'яної Всесвятської церкви, що також почала руйнуватися. Спочатку ця споруда існувала як трапезна грецького Михайлівського монастиря, але невдовзі її було розібрано «за ветхостію»¹². На перебудову цієї церкви у ніжинських греків не вистачило коштів. Річ у тім, що у другій половині XVIII ст. грецька торгівля у Ніжині починає занепадати внаслідок російсько-турецької військової конфронтації. Особливо цей процес прискорюється після приєднання до Російської імперії Криму та Новоросії. Поступово міжнародна торгівля в Україні починає переміщатися у портові міста Чорного та Азовського морів. Переїжджають на південь і ніжинські греки.

В описі Ніжина 1767 р. грецьку Всесвятську церкву показано як таку, що будується. Але і у 1784 р. митрополит Київський Самуїл пропонував ніжинським грекам, щоб вони «употребили бы все меры к совершенствованию строением каменной церкви, от давних лет оным братством начатой и поныне без окончания и всякого о том попечения оставленной»¹³.

За первісним проектом Всесвятська церква планувалася двоповерховою на глибокому фундаменті. Але цей проект було втрачено, у 1800 р. складено новий, згідно з яким передбачалося зламати майже готові склепіння. Будівництво церкви закінчилося у 1805 р., а невдовзі з трьох боків до неї прибудували класичні портики з колонадою¹⁴.

У 1805 р. на захід від Михайлівської церкви збудували струнку триархусну дзвіницю з напівкруглим куполом та високим шпилем. Кожний ярус цієї дзвіниці прикрашали колони трьох класичних стилів: іонійського, дорійського та корінфського. Дзвіниця стала однією з найвищих споруд міста, а у 30—50-ті роки XX ст. цю чудову споруду було зруйновано.

Час дуже суворо обійшовся з ніжинськими грецькими храмами. Не збереглися дорогоцінні реліквії, що перебували в них протягом трьох століть. Більшість із них у 1885 р. було передано до церковно-археологічного музею при Київській духовній академії, але після 1917 р. сліди їхні зникають... Не

дійшли до нас художні розписи та чудові іконостаси, виконані місцевими нижинськими майстрами.

Сьогодні грецькі храми Ніжина реставруються. Будемо сподіватися, що найближчим часом вони стануть, як колись, справжньою окрасою історичної частини міста.

¹ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание.— К., 1851.— С. 478—479.

² Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т. 2: Полк Нежинский.— К., 1893.— С. 58—59.

³ Харлампович К. Нариси історії грецької колонії в Ніжині.— К., 1924.— С. 14—15.

⁴ Федотов-Чеховский А. Акты Нежинского греческого братства.— К., 1884.— С. 55.

⁵ Дмитриевский А. Греческие Нежинские храмы // Православное обозрение.— 1885.— Февраль.— С. 370—400.

⁶ Федотов-Чеховский А. Акты Нежинского греческого братства.— К., 1884.— С. 12—15.

⁷ Фонкич Б. Греческо-русские культурные связи в XV—XVII вв.— М., 1972.— С. 199—201.

⁸ Белокуров С. А. О библиотеке московских государей.— М., 1892.— С. 51—56.

⁹ Дмитриевский А. Греческие Нежинские храмы.— С. 370—400; Шафонский А. Черниговского наместничества ... — С. 467.

¹⁰ Чернігівський облдержархів.— Ф. 101.— Оп. 1.— Спр. 3501.— Арк. 3—3 зв.

¹¹ Дмитриевский А. Греческие Нежинские храмы.— С. 370—400.

¹² Шафонский А. Черниговского наместничества ... — С. 467.

¹³ Дмитриевский А. Греческие Нежинские храмы.— С. 370—400.

¹⁴ Чернігівський облдержархів.— Ф. 101.— Оп. 1.— Спр. 3427.— Арк. 1—2; Спр. 3469.— Арк. 3 зв.

Олена ЗАМЛИНСЬКА

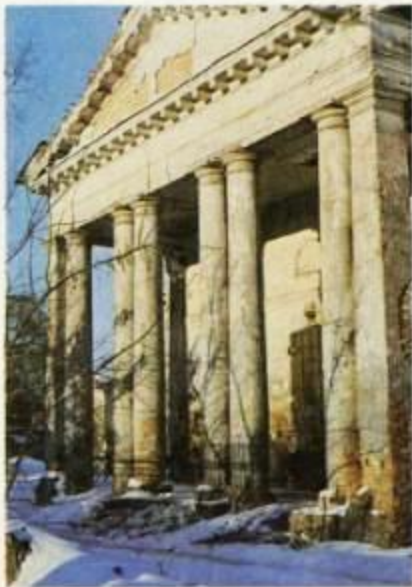
ІДЕОЛОГІЧНИЙ ТЕРОР ТА РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ТВОРЧОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ (1945 — 1947 рр.)

Важкі роки переживала Україна після закінчення Вітчизняної війни 1941—1945 рр. Відбудова господарства проходила у надзвичайно складних умовах розрухи і нестатків, які тісно поєднувалися з тими процесами, що відбувалися в ідейно-політичному житті країни.

Протягом війни через Україну двічі прокотилася хвиля бойових дій, окупаційний режим на українській території відзначався надзвичайною жорстокістю.

Виснажене війною та вкрай зубожіле від сталінської феодальної системи сільське господарство не могло забезпечити Україну хлібом. А катастрофічна посуха 1946 р. призвела до голоду. Сільське господарство, крім того, було підірване й планом хлібоздачі. «План встановлювали волевым методом,— зазначав у своїх спогадах М. С. Хрущов,— хоча в органах преси і в офіційних документах він «обґрунтовувався» науковими даними, тобто зняттям метровок і перерахунками біологічного врожаю зі скидкою на власні потреби, на витрати, на утримання людей, худоби та товарні лишки. При цьому переважно не з того, що буде вирощене, а з того, скільки можна отримати у принципі, вибити з народу у комори держави. І ось почалося це вибивання. Я бачив, що рік загрожує катастрофою. Чим все закінчиться, важко було передбачити»¹. Закінчилося тим, що від голоду загинуло майже 890 тисяч чоловік.

Не менші суперечності характеризували й суспільно-політичне життя України. На цьому відбився деформуючий вплив культу особи Сталіна. «Велика

Грецька Михайлівська церква у Ніжні. 1714 — 1729 рр.

Колонада Всіхсвятської церкви у Ніжні. 1767 — 1805 рр.

Грецька Всіхсвятська церква у Ніжні. 1767 — 1805 рр.

Фото О. Морозова